

ФІЛОЛОГІЯ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82(100) «19»

Леонід Козубенко
(*м. Переяслав-Хмельницький, Україна*)

ПРОБЛЕМА ЧАСУ ТА ПРОСТОРУ У СВІТОВОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСІ ХХ століття

У статті досліджується проблема часу і простору у світовому літературному процесі ХХ століття. Час і простір у художніх творах зарубіжних письменників, на відміну від реального часу і простору, завжди подаються безпосередньо через сприйняття суб'єктивної свідомості героя, автора-оповідача, «авторської маски». Кожен із них має свої просторово-часові кордони, а кожен об'єкт мови, який знаходиться в межах цієї свідомості – свої просторово-часові форми. У цих форм можуть бути найрізноманітніші відносини, які залежать від їх взаємного розташування в складній архітектоніці тексту.

Ключові слова: *проблема, час, простір, художній, твір, текст, письменник, роман, структура, герой.*

В статье исследуется проблема времени и пространства в мировом литературном процессе XX века. Время и пространство в художественных произведениях зарубежных писателей, в отличие от реального времени и пространства, всегда подаются непосредственно через восприятие субъективного сознания героя, автора-рассказчика, «авторской маски». Каждый из них имеет свои пространственно-временные границы, а каждый объект языка, который находится в пределах этого сознания – свои пространственно-временные формы. У этих форм могут быть самые разнообразные отношения, которые зависят от их взаимного расположения в сложной архитектонике текста.

Ключевые слова: *проблема, время, пространство, художественный, произведение, текст, писатель, роман, структура, герой.*

Актуальність роботи полягає в тому, що категорії простору і часу є важливими моделюючими засобами літератури, так як вони визначають форми часово-просторової організації творів – хронотоп. Це найбільш важливі змістові універсальні компоненти художнього тексту. При цьому простір хронотопу утворює фабульний план, а час – сюжетний.

Художній час і простір є самостійними системами, але одночасно являють собою складну систему, яка організовує літературний матеріал. Звернення до цієї проблеми мотивовано тим, що часово-просторова організація художнього світу в ХХ столітті значно ускладнилась у порівнянні з традиційними часово-просторовими парадигмами. Зарубіжні письменники у своїй творчості демонструють досить майстерну гру з часом і простором, використовуючи часові зсуви, сполучення різночасових пластів, розширюють просторову обмеженість за рахунок часу. Час і простір задають параметри художнього світу твору. Їх взаємовідношення в романній архітектоніці відображають структуру авторської свідомості, її світорозуміння, систему філософських уявлень і, отже, їх інтерпретація – це пошук засобів вираження авторської ідеї.

Проблему часу і простору досліджували такі науковці, як М. Бахтін, І. Богданова, М. Гей, М. Каган, Ю. Лотман, Б. Мейлах, В. Сікорська, З. Тураєва та інші.

Основна мета роботи полягає у дослідженні проблеми часу і простору в творчості зарубіжних письменників ХХ століття.

Простір і час – це філософські категорії, за допомогою яких визначаються форми буття речей і явищ, що відтворюють, з одного боку, їх співіснування, співбуття (у просторі), з іншого – процес зміни їх один одним (у часі), тривалістю їх існування. «Визначення, хай навіть в найпершому наближенні, масштабів у просторі і зміни ритміки в часі всіх дійсних і потенційно природних і суспільних параметрів буття є необхідною умовою не тільки процесу опанування світу, а й пізнання людиною самої себе» [1, с. 131].

Початком теоретичного дослідження проблеми художнього часу і простору є трактат німецького вченого Г. Лессінга

«Лаокоон, чи про межі живопису й поезії» [4], в якому умовно розподілено види мистецтва на просторові й часові. Втім Г. Лессінг на підсвідомому рівні відчував, що цей розподіл не є точним. Тому питання такого розподілу в його праці остаточно не вирішене. Б. Мейлах з цього приводу зауважував: «Якщо помилялися теоретики, спираючись на специфічні особливості, притаманні кожному з цих видів мистецтва, то не менш помилковою є думка інших, котрі вважають межі між ними абсолютними» [6, с. 4].

Глибокий і прискіпливий аналіз категорій художнього часу й простору міститься у роботі М. Бахтіна «Форми часу і хронотопу в романі» (1937–1938), в якій було розроблено послідовний просторовочасовий (хронотопічний – за визначенням автора) підхід до дослідження жанру роману.

У роботі М. Бахтіна послідовно розгорнуто філософське осмислення простору й часу як всеосяжних і всеохопних форм буття матерії, що нерозривно пов'язані між собою, єдність яких проявляється в русі й розвитку матерії. Дослідник проголошував ідею нерозривної єдності часу й простору і в літературі: час і простір «найчастіше настільки переплетені, що розділити їх неможливо» [2, с. 16].

На думку М. Бахтіна, хронотоп – це категорія літератури, що виражає нерозривність простору і часу, для яких характерним є взаємоперехід (час характеризується через простір і навпаки). Вчений «прослідковує» хронотоп у розвитку світового літературного процесу в різні епохи, підкреслюючи тісний зв'язок часу дії героя художнього твору з його місцеперебуванням. За визначенням дослідника, хронотоп у художньому творі – це єдність художньої правди у її відношенні до реальної дійсності. Вчений тісно пов'язував хронотоп з жанровими властивостями твору: «Хронотоп у літературі має істотне жанрове значення. Можна прямо сказати, що жанр і жанрові різновиди визначаються саме хронотопом, до того ж у літературі провідним началом у хронотопі є час. Хронотоп як формально-змістова категорія визначає (значною мірою) і образ людини в літературі; цей образ завжди істотно хронотопічний» [2, с. 121–122]. Характеризуючи типологію

єдності цих категорій у великих прозових творах, М. Бахтін окреслює декілька типів хронотопу: фольклорний, ідилічний, авантюристичний і т.д.

Поряд з поняттям «хронотоп» у роботі М. Бахтіна детально розглядається поняття «часу». Час, репрезентований у тексті як «авантюристичний», «біографічний», «побутовий», «історичний», «веселий» (останній майже не використовується в працях інших дослідників), характеризується вченим за такими ознаками, як одночасність, різночасність та циклічність. М. Бахтін досліджує мікросистему взаємозв'язку часопросторового континууму, з одного боку, надаючи перевагу часу, а з іншого – підкреслюючи рівність констант прикладами хронотопії – хронотоп дороги, дому, порогу, зустрічі, природи, відзначаючи при цьому важливість просторових відносин у художньому творі.

Часопростір є основою художньої єдності літературного твору: тому окремих хронотоп «завжди несе в собі оціночний момент, котрий може бути виділений з цілого хронотопу тільки в абстрактному аналізі. Усі просторово-часові визначення в мистецтві й літературі невід'ємні одне від одного...» [2, с. 275]. Час і простір відіграють одну з найважливіших ролей у поєднанні художніх елементів в одне ціле, значно підсилюють ідейно-емоційний вплив змісту, безпосередньо спрямовані на розкриття ідейно-тематичної й формотворчої системи письменника.

Ідеї М. Бахтіна про хронотоп автора, героя, читача, «творчий хронотоп» [2, с. 286] мають світоглядне наповнення, ціннісний зміст і нашолюбство на думку про розмежування реального та художнього часопростору, якому притаманні одночасність та різночасність [2, с. 129], циклічність часу [2, с. 243], абстрактна просторова екстенсивність [2, с. 136], сприйняття часу в часі, що досить суттєво позначилося на сучасній прозі.

М. Бахтін, як зазначалося, бачив художній час і художній простір взаємозалежними, а «у літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і часових прикмет у осмислене й конкретне ціле. Час тут згущається, ущільнюється,

стає художньо-зримим; простір інтенсифікується, вступає в рух часу, історії. Прикмети часу розгортаються в просторі, а простір осмислюється і змінюється часом. Таким переплетенням рядів і злиттям прикмет характеризується художній хронотоп» [2, с. 122]. Важливість висновків М. Бахтіна можна зрозуміти хоча б з того, що жодний дослідник проблеми художнього часопростору не обійшовся без концептуальних положень робіт ученого.

Детальне опрацювання проблеми художнього часопростору здійснене вченими Московсько-Тартуської семіотичної школи, яку очолював Ю. Лотман. У роботі Ю. Лотмана «Структура художнього тексту» художній простір пов'язується із сюжетною структурою мистецького твору [5]. Дослідник подає розгалужену чітку класифікацію художнього простору – точковий, лінійний, площинний, об'ємний, закритий, відкритий. Ця класифікація є досить системною для конкретного аналізу художнього тексту. Розглядаючи простір як засіб художнього моделювання, Ю. Лотман вважає можливою характеристику літературних героїв за співвіднесенням їх до зображуваного простору. Простір для людини складається з моделей, які вміщують у собі фізичні об'єкти, духовні й ментальні сутності. За визначенням ученого, існують герої «степу», які вільні у своєму русі, та герої «шляху», які мають чітко намічену лінію пересування. Аналізуючи «Мертві душі» М. Гоголя, дослідник розмежовує поняття «дороги» та «шляху». Дорога – найголовніша просторова форма, яка організовує текст, а шлях є проявом цієї дороги. Ю. Лотман зосереджує увагу на локальній ситуації художнього просторового континууму, визначає значення художнього простору для розвитку характеру героя: «Однак художній простір не лише об'єднує в собі героїв і сюжетні епізоди. Співвіднесення його з героями і загальною моделлю світу, яка створена художнім текстом, переконує в тому, що мова художнього простору – не порожня посуда, а один з дієвих компонентів загальної мови, якою оперує художній твір» [5, с. 259]. За визначенням Ю. Лотмана, часове моделювання є вторинною надбудовою мовного простору.

Подібно до М. Бахтіна й Ю. Лотмана, М. Гей [3] теж відзначає нерозривну єдність часу і простору, що сприяє формуванню каркасу художнього твору. За визначенням дослідника, поетика часу в словесному мистецтві змушена розтягувати в послідовний ланцюг одночасне й одномоментне, тому побудова образу припускає обов'язкову послідовність введення описуваного, поступове розгортання його, так що одне впливає обов'язково з іншого, навіть тоді, коли в житті це відбувається одночасно.

3. Тураєва, міркуючи про природу художнього часу, визначає його особливості через зв'язок з реальністю. Вона поділяє художній час на окремі типи: упорядкованість/неупорядкованість, зворотність, аритмічність, одномірність/багатомірність, переривчастість [7, с. 17–27]. Тобто послідовність часу в художньому тексті може порушуватися залежно від задуму автора, майстерності письменника в описі подій, характеристиці персонажів. Типи художнього часу, окреслені 3. Тураєвою, істотно доповнюють лотманівську класифікацію художнього часу. Їх можна вважати теоретичним підґрунтям для конкретного аналізу проблеми часопростору в творчості зарубіжних письменників ХХ століття.

Таким чином, художній простір і художній час окреслюються у конкретній схемі як єдність фізичних, концептуальних і перцептивних ознак часопросторового континууму, де є можливість «зворотного» плину часу, або репрезентується масштабність чи локальність художнього простору. Ці ознаки своєрідно пов'язані між собою або, навпаки, – ізольовані, створюючи таким чином конкретну просторово-часову багатомірність мистецького твору. Тому проблема художнього часу й простору постає як одна з найактуальніших при аналізі художнього тексту, адже без детального визначення часопросторової поетики неможливо повністю опанувати й оцінити справжню естетичну вартість твору.

Час і простір художнього тексту, на відміну від реального часу і простору, завжди подаються безпосередньо через сприйняття суб'єктивної свідомості героя, автора-оповідача,

«авторської маски». Кожен із них має свої просторово-часові кордони, а кожен об'єкт мови, який знаходиться в межах цієї свідомості – свої просторово-часові форми. В цих форм можуть бути найрізноманітніші відносини, які залежать від їх взаємного розташування в складній архітектоніці тексту.

Простір і час можуть бути абстрактними, метафізичними, конкретними. Метафізичне трактування часу і простору превалює в романі Р. Мерля «Мадрапур». Сам письменник неодноразово писав про те, що закони плину часу і його сприйняття людиною завжди привертали його увагу. Для нього важливим є «цей образ колеса часу, з яким люди пов'язані своїми турботами й бідами, і яке підкорює їх аж до кінця їхнього земного існування невтомним ритмом свого руху» [8, с. 382]. Простір і час можуть мати «географічний характер». (Наочний приклад «географія» романів Дж. Толкієна). Вони можуть бути однорідними й неоднорідними, диференціюватися за ознакою повноти й неповноти.

Простір у його художньому відображенні є більш самостійною категорією чим час. Він може бути конкретним, природнім, метафізичним, історичним, міфологічним. У його організації є ряд семантично значимих параметрів – північ, південь, захід, схід. Просторові вісі також мають ціннісний статус – вертикальна вісь (верх – низ), горизонтальна вісь. У горизонтальній і вертикальній орієнтації простору своя семантика і різне аксіологічне поле. Особливу конструктивну роль в художньому просторі відіграє межа, символіка якого є універсальною. В умовно-символічному просторі відсутні конкретні реалії, і він заповнюється не індивідуальними, а універсальними, метафізичними категоріями. Система символічних образів простору є досить обширною – дорога, ріка, берег, прірва, обрив.

Простір може бути розімкненим або герметично замкненим, що досягається за допомогою різного роду делімітаторів – мурів, огорож, краю. Так, дія роману А. Дьобліна «Гамлет, або довга ніч підходить до завершення» сконцентрована в бібліотеці, що символізує повне відчуження героя від світу і бажання зрозуміти конфлікти своєї родини

через архетипи світової культури. Метафорою Космосу постає бібліотека і в оповідання Х. Борхеса «Вавилонська бібліотека». Особливу роль герметично замкнений простір відіграє в романах П. Акройда «Будинок містера Ді», У. Еко «Ім'я троянди» (дія сконцентрована в монастирі), К. Абе «Жінка в пісках», Х. Кортасара «Виграші» (місце дії – пароплав). Оточуючий простір може бути розімкненим, відкритим, як в описі пейзажу, що актуалізує і просторовий і часовий континуум твору.

Опис місця іноді носить автономний характер. Загальновідомо, що інтер'єр є відображенням смаків, звичок персонажів. Прикладом можуть служити романи І. Во «Жменя праху» і «Повернення в Брайдсхед». Хеттон і Брайдсхед – два родові маєтки, що перебувають у стані занепаду, є символами доброї старої Англії. Вони описуються з такою неприхованою симпатією і елегійним сумом, що виступають не тільки як засіб характеристики персонажів, але й відображенням етико-естетичного ідеалу автора.

Часто просторово-часова причетність актуалізується вже у назвах творів: Т. Манн «Чарівна гора», Д. Чівер «Буллет-парк», Д. Стейнбек «Зима турботи нашої», А. Мальро «Королівський шлях», А. Роб-Грійс «В лабіринті», Т. Еліот «Безплідна земля», Дж. Оруел «Скотний двір», Д. Керол Оутс «Сад радощів земних», Д. Буццаті «Татарська пустеля», К. Рохас «Долина полеглих», Г. Маркес «Сто років самотності».

Час має різні види структурності: «авторський час», «сюжетний час», «історичний і міфологічний час», «позачасове», «космічне»; може бути хронікально-конкретним, психологічним, з різним ступенем інтенсивності й конденсованості. Зразком гранично складної організації художнього часу і простору є роман Дж. Джойса «Улісс».

Категорія часу в сучасній прозі набуває все нових і нових функцій. В одній і тій же площині можуть перетинатися різночасові процеси, типи співвідношень часових проміжків можуть бути найрізноманітнішими. Так, наприклад, в романі Дж. Хеллера «Уяви собі картину» відбувається складне накладання часових пластів – Античність, Західна Європа

XVII століття і сучасність. У романі С. Гейма «Агасфер» співіснують, взаємодіють три просторово-часові пласти – біблійні часи, період Реформації і ХХ століття. Постійна зміна просторово-часового континууму є характерною майже для всіх романів К. Воннегута. Це пов'язано з тим, що реальний і художній час не співпадають, що, в свою чергу, утворює досить складні перспективи і взаємовідношення всередині твору.

Отже, фабульний час є прямолінійним і за характером протікання прирівнюється до календарного, але не розтягується і не стискається. Сюжетний час, на відміну від фабульного, може уповільнюватися і прискорюватися, рухатися зигзагоподібно, дискретно. Структури сюжетного часу і сюжетного простору мають однаковий характер. Фабульний простір більш статичний так як він відповідає параметрам реального світу. Сюжетний простір зважаючи на свою багатоплановість є більш рухливим і мінливим.

Література

1. Барабаш С. Філософія хронотопу в поезії Ліни Костенко «І засміялась провесінь ...» / С. Барабаш // Наукові записки. – Серія : Філологічні науки (Літературознавство). – Кіровоград, 2002. – 316 с.
2. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике/ М.М. Бахтин // Литературно-критические статьи. – М. : Художественная литература, 1986. – 543 с.
3. Гей М.К. Время и пространство в структуре произведения / М. Гей // Литературно-теоретические исследования. – М. : Наука, 1975. – 60 с.
4. Лессінг Г.-Е. Лаокоон, або Про межі малярства й поезії / Лессінг Г.-Е. – К. : Мистецтво, 1968. – 290 с.
5. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Лотман Ю.М. – М. : Искусство, 1970. – 384 с.
6. Мейлах Б.С. Проблемы ритма, пространства и времени в комплексном изучении творчества Б.С. Мейлах / Б.С. Мейлах // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л. : Наука, 1974. – С. 3–10.

7. Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное (на материале английского языка) / З.Я. Тураева. – М. : Высшая школа, 1979. – 220 с.

8. Французская литература 1945–1990 / [ред. Н.И. Балашов, Т.В. Балашова]. – М. : Наследие, 1995. – 928 с.

*Статтю рекомендовано до друку
доктором філологічних наук, професором,
завідувачем кафедри української і
зарубіжної літератури та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
Мазохою Г.С.*

Стаття надійшла до редакції 18 грудня 2014 року

УДК 821.161

*Микола Корпанюк
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)*

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ – БУДИТЕЛЬ

Наукова розвідка присвячена внескові Михайла Максимовича в розвиток національного романтичного просвітницького будительства. У статті аналізується будительство як науковий, мистецький та освітянський рух, що ґрунтувався на романтичних засадах світоглядних, естетичних, патріотично-визвольних, громадянських цінностей, спрямованих на пробудження самосвідомості народу, самоповаги, розуміння потреби визволення з колоніальної залежності. Детально висвітлено специфіку власне українського будительства, а також особливості й результати будительської діяльності М.Максимовича.

Ключові слова: *Михайло Максимович, просвітництво, романтизм, будителі, наука, література, фольклор, мова, історія.*

Научная статья посвящена анализу вклада Михаила Максимовича в развитие национального романтического